

414
To D.M.J. van Warmelo,
Government Ethnologist,
P.O. Box 384,
Native Affairs Department,
Pretoria.

From Daniel Kamela,
P.O. Klein Letaba,
Tangelaani.

J. Hamela

K24/7

17/2/40
58

414(2) Hangwane
Vurimi.

9/7

indexed

Agricultural methods, fishing and industries of the Va-Tonga (of the Va-Tonga)

0-19-19-0
11/11/1919

1. Mavele, i^vkh^vh^vva, makhaha, ma^vsalani, ^vSi^ved^vl^vhani, ^vSi^vkombe, ma^vimba, m^vpho, ma^vimba, ^vSi^velen^vhlamp^vfu, ma^vkwembe, ma^vhanga, ma^vgwadi, ma^vkhalav^vatla, ma^vhakar^vhaka, tin^vyawa, nkululu, ^vSi^vtsh^vumbi, ^vni^vnga, mi^vhlata, mi^vtumbula, ma^vtambala, mi^vhada, ti^vmanga, tin^vdluwa

2. Khale timk^vow toleto a ti kumiwa e ka Va^vnyaya, v^vona va ti nyike Va^vbresa, v^vona va ta nyika Va^v-Tonga. Va^vnyayi va ti kume e ka Khud^vzanyani, munhu loyi, a va ti va^v vatsari va yena.

3. Risim^vu ri kona, va ku ^vphunisa ^vkwah^vva, hi^vku^vva anga tali ku pfuniwa malembe, hi^vkwawo, hi ler^vo "Mabulukusani ndi na ku dlamu-dlamu, ndi ku selu-selu." (Nwa Mandati) Mavele a byaleriwa ku o^vsa na ku katinga mbvatsha na ku katsa na tin^vyawa kumbe tin^vdluwa kumbe ^vSi^vtsh^vumbi, ku ^vsp^vkiwa tihove. Loko tihove ti ta dyiwa

dyiwa hi ntšedyana hi kuma kwaloho
vakhale va endla rihofahofja hi wona
mathuthu. Loko a fikiwile, ku rhambiwa
vana va malembe marharhu kumbe
mune, va ta va ta dya mathuthu va
si kari va teka manwana va ba
kwishi ra nwanana wa ntšedyana
loyi, va gimbelela va ku: "Wena
rihofahofja thika nwananga."

Loko va hetile foleso ntšedyana o
pfameleriwa ku dya mathuthu, tihove,
mbohatscha, na hikwašo lešfi nga
šikiwa ši katsiwa na mavele ya
šfaki. Rihofahofja loko ri endliwile,
ntšedyana a nga ka a nga lumiwi
a ndeni hi tihove kumbe mathuthu.

Nwahuwa hi sona šakudya lešfi
a ši tivwa kuri ši endla rikhwere,
šakudya ši vatsedyana, ku fana
na makhaha, masalani, šivejdlhani,
šikombe, marimba, šivelehlampfu,
na mphoko. Limbewu teto va hatlile
ku tiva lešfikw ti endla vusa hikuva
hikuva a

to = c
toh = ch 4

a ti olova loko va ti sila hi ribye,
 kambe nihiso. Na spona kambe a ti ri
 timbeww beti a ti nga tapi ku fa,
 hambu dyambw ri hisa ngopfu, mpfula
 yi nga hatlisi ku na. A ti hatlisa
 ku vupfa, ngopfu iwahuva. A ti
 byariwa na mpfula yi nga si
 sungula ku na. Sinyanyana a si
 rhandar ngopfa ku dya timbeww teto,
 kutani vanhu a va thama rhoveni
 va ti rinda. Rikwere na tona a
 ri sokeriwa vatsedzana, va kapula,
 ri va nonisa sinene, kambe a ri
 nga va pfimberisi, a ku pfimberisa
 mphoho, hi wona a wu tifisiwa,
 vafu bya wona loko byi fekiwile
 byi tiya sinene, ku sivela loko
 munhu a tsbuluka, a ndeni ku
 nga boki. Timbeww teto a ti pfuneta
 ku sika byalwa na ku sika
 madleke. Byalwa a byi nwiwa hi
 mitkari ya mitkhuvo na loko
 va endla matsima yo hlakurisa
 masimu

masimw, kumbe ku rima masimw,
 kumbe ku ^{yo}proverisa maivele kumbe
 ku aka tindlw. Na ¹seji haleno ka
 ha endliwa ¹sefo ndji ¹si hlayeke.

Lesji a ¹si hlwela ku vupfa hi
 letiwana timbeww kambe kwahwa
 o hatlisa ku vupfa.

5 ¹Siyila ¹si Kona, hi ¹lesjakw kwaloko
 ndji ta teka ntsena timbeww leti a ti
 yirisiwa loko ti byasiwile kambe
 tihlayisiwile a kaya.

Ku sangula hi fanele ku tiva
 lesjakw usimw loko yi rimiwile, a
 ka ha pfumeleriwi na munhu na
 wunwe a thama a ri kari a yi
 femakanya femakanya. Na ¹seji,
 loko munhu a ku vona a nsiwini
 ya yena leyi rimiweke, o holova
 na wena.

Timbeww hikwato a ti yirisiwa
 ku ti byala loko hosi ya tiko a
 nga ^{si}ti nyiketa. Ku rhanga hosi,
 yi teka timbeww hikwato leti
 faneleke

K24/7

faneleke ku byariwa e masinwini,
 ti hlanganisiwa ne mirfi leyi
 katlakatfaneke ne tingama ta vanku,
 mavito ya mirfi leyi a nfi ya
 kumanga. Kutani vuvana wa yindlu
 ya vuhosi o ta nyikiwa timbewu
 teto, a famba a tsela makhele
 hi matlhelo ya mune ya nsimu
 ya yena. Kutani e nfi kw, nfi na
 yinwana na yinwana yi ta
 nyikiwa lesfaku yi ya phakela
 vanku va yona, vona va va ta
 yi teka va yi hlanganisa sinwe
 ne timbewu ta vona. Loko mpfula
 ya vumbi yi na, (hikuva a ku
 byariwe timbewu hi mpfula yo
 sungula, i ya ku mirisa
 nhlakulu) hi kona unwana na
 unwana a nga ta sungula ku
 rima.

Siyila sinwana sa timbewu
 teto ta tindoho hi lesi: Loko ti
 vupfile, a ti tekeriwa ku dyiwa
 ti

tinga si rhanga hi ku phahliwa.

Loko ti vupfile, ti fanekele ku khiwa kumbe ku thoviva e mahlangeni. Mavele ne iwahuva shiwe ne timsewu tiwana leta tindoho, ti lovekiwa ku endla tšomela šo ška byalwa. Siku byi tawaka ku nwiwa, byi lumiwa, ku yiwa a masixeni ya tihosi leti nga fa khale. Vanhu vo tala va rhambiwele sikweni xero.

Hosi yi ta-ka byalwa hi ndfeka, yi fika yi byi tshela e henhla ka sirfa, kutani yi vitana mavito ya tihosi leti feke hi ku landelelana ka tona, yi ku: "Namuntlha hi rhambene hikwefu ku ta mi sumela lešakw šakudya ša hlovo ši vupfile. Šeši hi kombela e ka iwina lešakw mi ši dya, na hina hi ta e ndaku ka iwina. Hi kombela na šona lešakw loko hi ši dyile, hina na

na v̄asati v̄a hina, n̄ē v̄ana v̄a hina,
 n̄ē v̄atukulu v̄a hina, s̄i nga
 t̄huki s̄i hi v̄avisa a nd̄eni,
 kambe s̄i hi nonisa, hi kuluka,
 hi rhandiwa hi v̄anhu, na v̄ana
 v̄a hina v̄a v̄anhwana v̄a
 rhandiwa hi mad̄ghaha, v̄a
 tekiwa. Loko v̄a yile a vakatini
 v̄a fika v̄a v̄eleka v̄ana lāvo
 tala, v̄a hanya."

E nd̄haku ka s̄es̄o v̄anhu
 hikwāvo "v̄a ta losa" "qu s̄i"
 hi les̄aku v̄a phokota mav̄oko
 mambiri, mppumawulde x̄a wona
 wo nga ī ga silo lēsi nga
 funengetiwa. Hosi kutani yi
 teka byalwa, byi t̄sherinwile e
 paleni na nhloko ya munhu,
 kutani yi nwa. Masuku ku ta
 t̄heleliwa e kaya, ku fika ku
 nwiwa, ku dyiwa s̄kadya lēs̄i
 nga ta v̄a s̄i s̄kiwile, e nd̄aku
 ku yimiwa ku t̄iniwa.

mbeow

Mbewan ya matambala₂ yi yirisiwa ngopfu. A yi vekwi e ndeni ka yindlu, kambe yi nga vekwa laha ku etlelaka vakhegulu, kumbe e gndeni, laha la'va ntsha va nga fambafambiki kona. Wansati loye a ha, vonaka tindhwetitayena, na madhaha lawa³/₄ ha vimbirikaka na vanhwana, a va pfumeleriwi na kainwe ku nghena e nsinwini leyi byariweke matambala. Na mukyari wa yona, a nga thuki, loko a xi kari a byala mbewan leye, a hlambulana na vanhw la'va nga vanhwana kumbe madhaha. Mbewan yi nga ala ku mila.

Mbewan ya tindhwembe na yona ya yirisiwa loko yi mirile e nsinwini. Loko wansati la hlambaka tindhwetitayena ku ya kha mirhoho, o rhangwa
a

a kuma mirhoho leyi nga tlhelo ka
 nsimu, a yi kha, kutani a tlhela
 na yona, a ya losa mirhohoyoleyo
 laha a hlambela kona ngati loko
 a pfukile. E ndha kw a hlamba
 mandla hi dinda, hi kona a nga
 ta ya kha mirhoho e sikari ka
 tindhwenbo.

Tindluwa na tona ta yirisiwa.
 Wanuna a nga pfumelisiwi ku
 enghena e nsiwini ya tona. "I
 thangava ra vavasati." la ri loko
 wanuna a ala a phika, a nguna
 e thangaveni, o ta pfimba
 makende, a vuvuka.

Mbewu ya marhanga na ya mariwa
 yi yirisiwa ku fana na ya
 mbewa ya matimbala na mbewu
 ya makwembe.

6.

Vanhw va khale lava hi
 kumaka mikhuva ya vona ya ha
 endliwa, a va tiva sinene-nene
 nguva yo sungula ku rimma va
 va

414

K²⁴/7

byala timbewu. A va languta širimelo,
 loko ši vonaka e tlhelo ra vuhuma-
 dyambu, a va vona ku hluka ka
 mišji leyi: - nšenhe, šintomantomani,
 šimuwu; na kona a va languta
 ku bhalaka ka šiluvša špa
 muhadamba na šiluvša špa
 šiluvšahi. Na kona a va vona
 kambe nguša lešakw yi fikile,
 hi ku sungula ka dzinga ka
 tilo na ku na ka mpfula.

- 5 Šitšumbi, hambisi ndi nga ši
 hlamuselanga vuyila bya šona,
 ndi ši kumbe e ka manana
 Ndaleni. Loko ši šekiwile hi
 mbita le'ya vumba, leyi ngu
 tikirhetiwa e henhla ka masheko,
 ku thiveriwa ndilo e hansi ka yona,
 rikunyi va ndhawu yinwana a
 ri susiwi ri ya vekiwa kambe
 ri ya hlanguyetiva hi tlhelo
 rinwana. Nakona loko wansati
 la' nga na tihweti a navela ku
 e-

414

K24/ 7

enghena e ka nšimw leyi byariwete
 Sitšumbi o fanele ku ya phama
 e tlhelo ka nšimw, e makumu kutani
 a šišita kona. A teka misava
 leyi a nga yi šišitela a haša
 nšimw hikwayo hi yona. Sitšumbi
 ši ta veka ngopfu, tindoho ta šona
 a ti nga ~~no~~chwi ku vupfa loko
 ti šikiwile.

7 Miptiro yo rima a yi endliwi
 lembe hikwari, kambe ku sukela e
 ka rihweti ya Mhauri (August) Inkari
 wo byala timbawu to mitanga. Lomu ku
 nga haša tindhawu to rima mitanga,
 vanhu va tshetsha masimo. Hi
 rihweti ya Hekuri, (November) va haša
 iwakuva lesakw loko mpsfula ya
 rihweti ya Twendambhala, (December) yi
 sewula, a ta hatta a mila. Rihweti ya
 Sunguti ku hlakuniwa masimo, vanwana
 va rima ku byala tindluwa. A ti byariri
 nkari wuine ne šifaki kambe
 iwakuva hikuva va ni ti sivela
 mpsfula

mpfula ku/na. Loko ko kumiwa ku mila tindluwa hi tihweti ta Nhlangua, Sukuri kumbe kwendzambala, hosi ya tiko yi rhuma vanhu va ya ti ^{sv}govelela e Kule, khale munhu a kumesesiwa homu, a rihai.

Hi ihweti ya Nyenyenyani, (February) ku sungurwa ku dyiwa hlobo, ku ya fika tihwetini ta Nyenyakulu, (March) na Dziyamiso, (April).

Hi ihweti ya Modyasihhi, (May), i ukari wa loko hikwaso se ^{sw}si ^{sw}va ^{sw}vupfile masunwini, ^{sw}si hlobo na le^{sw}si dyiwaka ^{sw}si omile, sitshumba.

Hi ukarhi wa hlobo vanwana vakulukumba a va si ^{sw}twisisa ku dya ^{sw}si hlobo loko ^{sw}si nga si fika e ka Nhweti ya Mudyasihhi, va si va nga rhurhumele. ^{sw}Spakudya ^{sw}si dyiwa hi ihweti ya Mudyasihhi, loko ^{sw}si twile moya wo titimela.

Hi ihweti ya Khotavusika ku sungula ku thoveriwa. ^{sw}Spakudya ^{sw}si ^{sw}henge-

hlugetiwa, ^{1w}šī akeriwa ^wšivuya e
masiwini, a a ^wšī nga ^wvuyisiwi e
makaya, ku jana na miphkari leyi.

8 Masimu, ^{zh}hinfawo ta wona na vinyi va
wona.

Masimu ya munhu a nga le
ndhawini yinwe, yinwana yi fanele ku
va thelo ra vusa, yinwana a
vupeladyambu yinwan² a nwalungu
yinwana a thelo ra donga. Maiwana
masimu a nga va kusubi na maiwana
kambe na le kaya a va kona.

9 Loko riri tiko leri nga na hosi ya
nihlanga, ku hlawusiwa vanwana
va muganga lešaku va va vona
va avanyiselaka vanhu masimu
yo rima. A nga va nini wa muti
kumbe sandla sa yena, hosi yi nga
nyika nsimu e ka munhu loyi kumbe
a nga humesa sa ntshumu hi le thelo,
a ši nyika yona.

10 Wanuna o nyikiwa nsimu ya yena; le

414

K24/7

14

le'yi nga ringanaka na nasimu mambira ya' la nyikiwaka wansati. Wansati na yena o panderiwa'vo ya yena, kambe yi le hansi ngopfu e ka le'ya wanuna.

Vanhwana va nyikiwa na vona nasimu, kambe a le hansi ka ku pimiweni ka la'ya va'vasati va sitakwa.

11. Vanhu va pfumeleriwa ku nyikana nasimu, ~~na~~ ngopfu loko nsimu ya kona yi ri tshelo leri ri nga kusubi na le kaya ka loy'e a nyikanaka na yena

12. Munhu a nga pfumeleriwe ku savisa nsimu ya yena, na siku na sinwe, hikuva i misava ya hosi ya tiko

13. Loko tatana a file, niwana wa sinuna o dya ndaka ya hikwašo splo sp tata wa yena. Kambe nasimu ya mana wa yena a tala ku sala a nimiwa hi vana va vanhwana.

14. Loko ku ri na timbolovo a sikari ka hosi na munhu wa yena loy'e a

a nga nyikiwa nsimu, mholo^oo ya
kona yi p^uf^ušⁱwa kumbe hi ka sola
hosi, nsimu ya yena yi nga t^ekiwa,
na kona a nga nyikiwa^o na ntš^humu.
Kambe ^{1^u}s^{1^u} a šⁱ tali ku endliwa
hikuva hosi ya šⁱ ti^va k^šak^u loko
yi nga tala ku holo^oo na vanhu va
yona, va ta suk^a va ya lu^vela e ka
yiwana^o hosi.

15. Uiwana wa šⁱ kota ku a^veriwa
nsimu yiwana^o leyi yi nga rimiwiki
hi munhu, šⁱ nga teka nka^ši lo^owo
leha ya ha va ya yena.
16. Kambe loko ku nga thuka ku tile
uiwana munhu la' humaka e ka
hosi yiwana a ta lu^vela e ka
hosi yoleyo, hosi ya šⁱ kota ku
teka nsimu yal^eyani a yi lombiwile
munhu luya, yi yi nyika mulu^veri.
17. Tindlela ta ku ti^va masimo yo nona
kumbe yo on^oa.

Vanhu a va hlahlu^veri loko va
lava ku ti^va loko misava leyi va
nga

nga ta yi rima le¹šaku yi nga humesa
ma²vele. Tindawu^{2h} liti talaka ku hlawuriwa
hi leti:—

1. nsimu yi fanle ku va a nkhoveni,
laha mati ya mpfula ya nga ũi kotiki
ku khukhula misa^vva ya kona,
 2. a misa^vveni ya siloango,
 3. a ntlhaviⁿⁱ, a nivaleni,
 4. a ndhawini le²yi nga na hlangasi,
hiku^vva m²enkarini ya dyanda, ma²vele
kona a nga tshavi ku vma, hiku^vva
yi thama yi ri kari yi t²akama,
 5. nsimu yi nga va laha ku nga na
mat²huka yo tala,
 6. nsimu yi nga va a rhumbini.
- (18) La' hlawulaka ndawu^{3h} ya nsimu
a nga va mukhalabya kumbe a nga
va mukhegulu.
19. E, ku nga va a tindaweni teto ti nga
šivutisweni šolešo. Languta e ka ndima²
ya 17.
 20. Masimu maiwana, ya nimiwa laha
misa^vva ya kona yi biyiwa ka hi
me-

manibye, Kuri yi nga khukhuriwi
hi mati ya mfula.

21. Ndelela ya ku tsheleta masimw
hi ku teka mati a huma e nambiyeni
a yi tivivi, ku tsheleta nsimw,
munhu u hiyela nkari wa loko
mfula yi na, a ba mitshetshe
a yi kombetela e nsinwini.

22. Nsimw yi ntsha, loko munhu
a randa ~~ku~~ yi rima, u teka
khakhaniwa na rihwevo na sikhoko,
a nghenela ndhaww leyi a nga yi
hlawala, a yayahela m² n²
byanyi le'byi mileke kona. E ndaku
a hisa mavivi na mirhi yaleyi a
nga yi tshetsha. A hi ntsho wa
vavanuna ntshena, kambe na
kavasati, ngopfu la'vo vuriwaka
vatotsi, va tshetsha nsimw.

23. Ntsho wo tshetsha wu tala ku
endliwa hi inkweti ya Mhauri.

24. Loko a hetile ku tshetsha, u pfanga
munhu o tlhela a khatsa nsimw ya
yena

yena.

25. Loko nsimw yi ni kusuhi na
 puwa ya ^{ra} ~~ta~~ tihomu, ya biyiwa, hi
 manhlampff ya mitwa - nkayi,
 mphasambala, šisidani, ~~ma~~
 munga kumbe mahlampfu ya
 murki wa misiviti. Loko mitwa
 ya Kala, va Kota ku ^{si} themu misinya,
 va phitaphija hi yona. Masikw
 lawa, vaiwana va šava madarata
 ya šilunga, va bhiya hi wona.

26. Loko va hetile ku ^{si} thovela mavēle,
 tihomu ta pfuleliwa ti dya mukwani,
 na kona ti ta siya vulongo bya
 tona, byi ta nonisa masimw.

27. Loko širemo ši ni kusuhi,
 kutani nsimw yi ni na magungu,
 rivini wa yona a nga endla tsima
 hi byalwa, va ya ya tsemelela, va
 nga si yi sungula ku yi rima.

28. Loko munhu a ni na nsimw leyi
 kulu, loko tlhelo niwana na
 yona ni ondile, wa Kota ku
~~th~~

hika tlhelo neno, a nga ni rimō,
ku nga va malembe mambiri kumbe
manharw.

29. Munku wa šī kota ku byala
timbewu lēti hambaneke. Lembe riwana
a nga byala maṽele, kumbe iwahuṽa,
kumbe makhaha na mašalani.

Ku endla šēšō, i ku nonisa'nsinu,
i ku hundulela timbewu — "Bya
hundulela" — va ṽula šā le murhu-
ndwini.

30. Loko ku byariwa iwahuṽa, ku
nga patšenatiwa na makhaha na
mašalani, šikombse. Kambe
makwembe a nga tali ku byariwa
na timbewu teto, a tala ku
byariwa na mbewu ya šifaki.

31. Mbewu.

6, ya hlawuriwa yi ṽekiwa
a tlhelo.

32. Loko maṽele ya šifaki ya
thoṽiwile, makamba a nga hu-

to tala. Kumbé nkani^{kw} wunwand kw
 humesiwa wansati, ngopfu makhoniwa,
 a nyikiwa nanga, yona yi ta va yi
 basisiwile mbelu, yi ta komba mirhi
 hikwayo, yi nga ha tsiwi ntshumu.

35 & 36. Ndelela ya kw byala timbewu yi
 hlamuseriwile e ka NO: 5.

37. Uiwana loko va byala mbewu, va
 hasa^{zlw} kunene, kumbé va landelelisa
 e ndaku ka puluhu ya tihomu, ^{sw}si
 masiku lawa. Kumbé e masiwini
 ya le ^{sw}sithethweni, vanhu vo
 funda^z mbewu, va gkobela.

38. Khale a va byala mbewu hi
^{sw}sikomu lesi a si saviwa e ^{sw}labveseni,
 kumbé ^{sw}sesi va rima hi ^{sw}si-Silungu
 mapuluhu na ^{sw}sikomo ^{sw}si mifakwa.

39. Uiwana na uiwana o langutana
 na nsimu ya yena, kumbé va ka
 ndyangw va rhangwa hi kw rima ya
 waiwe.

40. Tsima va endliwa, ku rhambiwa
 vanhu. Ku ta mani na mani loyi
 a

a šī kotako. Kambe loye a salako a nga ũkiwi nandfu, loko na yena o thika a endlile tsima, a vitana ũanhu, ũaiwana ũo to thama, ũa rihisela lešī na yena a nga sala a tsimeni ra uiwana.

41. Lāva pfunaka ku rima tsima i ũaki ũa tiko nero, ngopfu masaka.

42. ũa hakeriwa hi ku nwa byalwa, na ku šekeruwa ũuša, ũa byi ševa hi nyama ya tihuku kumbe nyama ya nguluve, nkari waiwand ku ševiwa hi nyama ya mbuti.

43. La' yere tsimeni ra uiwana, na yena loko a endlile tsima ũa ta yaũw e ka ra yena. N°40.

44. Ntiro wa ũanhu ũa tsima a ũa wu fakeli ngopfu hikuũa a ũa ũemi rhoũa loko ũa rima, hikuũa nkari walowo ũa rimaka ũa ri kari ũa yimbelela, ũa tina ũa'

414

K24/7

23

va khana, va n'wile, va siya
nho'va yi lo "tsangandz'a" e rivatleni.

45

Sikw ra ku hlakuriwa ka
nsimu ya hosi kumbe nduna^{zh} xi
vekiwa hi yona hosi kumbe nduna^{zh}
Hambi masimu ya hosi kumbe ya
nduna^{zh} ya nga si hlakuriwa, a
si siveleli ku rima kumbe ku
hlakula masimu ya vona.

46 & 47 Ku hlakula.

Masimu a hlakuriwa kanwe,
ntseno loko nho'va yi tthele yi
mila, ngopfu e masinwini ya
tindluw na timanga, va'asati
va tthela va ya hlakurisa

48

Va nga hlakula hi ku
t'vulela kumbe hi fikomp.

49 - 53

Ku langutela masimu.

Loko munhu a rimile nsimu le'yi
vupfako mavele ya yona a ku nga
endlini ntshumu e ka yona hikura,
ti.

tinwana tinsimu a ti biyiwile hi
 mahlampfu Langutani No 25. Kambe loko
 ku ri na vayiwi kumbe valoyi lava
 yaka na vusiku va yela ku ya
 tika mavela va ya ya tshela e
 masinwini ya vona a ku endliwa
 splo simbisi lesi siwelaka vanhu
 lava misaka wolowo:-

1. A ku endliwa sidombani,
2. A ku endliwa tingoka leti
 vuriwaka tihlamalala.

Ntifo wa sidombani a wu ri
 wa lesaku manhu la yiweke
 sakudya e masinwini o fanele
 ku vabya hi ritihho, ngopfu neri
 ri nga sungula ku khoma silo
 sesi a nga si yiwa. Ritihho ri
 ta vava ri ri kafi ri fimeleleka
 hi spitpanana ku fikela loko ri
 herile, kutani ku sungula rinwana
 sefo-sefo, ku fikela loko tintihho
 hikwato ta mavoko hikwawo ti
 tsemekile. Endaku ku ta sungula
 sefo-

^{1w}šikunwanini. Ku vabya hi šinwe
^{vi}šitemeka ku ta šavumbiri, na
 šona šī vava šī tēmeka ku
 fikela loko šikunwana hikwašo
^{7w}šī milenge šī tēmekile.

Endaku ku ta sungula sandla
 šī tēmeka ku ya fika a šikonweni
 Na šinwana kambe na šona šī
 tēmeka tēmeka ku ya fika a
 šikonweni. Šī ya enghena e ka
 nkondfo wa nenge ku ya fika a
 phlakeni, na ka lo' waiwana,
 na wona' hi šolešo. Šī thela
 šī vuyela kambe ku sukela a
 šikonweni ku ya fika e šisungunwini,
 šī ta e ka rinwana voko; šī ya
 thulela nenge, šī suka e hlakaleni
 šī ya fika e tolweni, na lo' w
 nwana nenge, šī endlisa šesšo.

Šī thela kambe šidombani
 šī ta hetisa voko le'ro sungula, ku
 sukela a šisungunwini ka ya
 fika a kheheleni, šī ya e ka rinwana

Uoko ni konda² na nona^{2h} ni hela.

Se^{2t} ya tlulela ndumbe^{2h} winwana,
ku suka e³ tolweni³ si³ ya guma e³
Sisutini, na kona³ lowinwana
wu endlisa³ se³ se³. Loko sidombani³ si³
ketile³ si³rho hikwa³ se³ le³ si³ hi³ si³
klayeke, munhu wa ja.

Kambe loko a hatlisile ku
tiwula loka³ ~~sidombana~~ sa³ ha ku
nwi khoma, a ta susiwa sona hi
nanga ya sona. Nandfu² wa kona
i homu yo mhoo!!

Tihlamalala tona ti endliwa
hi ku hundulusa³ mabyanyi³ lawa
nga totiwa hi mirhi ya nanga.

Loko munha a nga teri ku ta
yiva e nsinivini, a ti endli
tihlamalala, kambe loko wo
tela ku yiva, u ta ku loko u
kandfiya kwala makumu ya
nsimu, to hunduka² tingoka, ti va
na wena ti ku hlongorisa.
Kwalaho u ta va u³ kandekile²
ku

41.4 Ku enghena u ya yiva ¹šakudya
²šā nsimu yoleyo.

A ndi² ti¹vi loko kunene ¹š²i ri
¹šna, kambe Mandendera o ndi¹
 klayerise ¹š¹foles¹.

Makhaha na mašalani na
 kwahwa² na ¹š¹kombe, i ¹š¹akudya
 leš¹i rangiwaka ~~le~~ tnyanyana loko
 š¹i sungula ku vupfa. Loko ku lava
 ku siyeriwa tnyanyana kš¹akw ti
 nga š¹iki ti ya dya va fanele ku
 teka vafana na vankwana, la'va
 nga na malenbe ya 11, 12, 13 na 14,
 va yisiwa e hosini ya tiko. Kona ku
 siriwa murhi wa klungu va ya
 kha vele rinwe na rinwe e ka
 walowo a vambiwaka, a totiwa
 murhi walowo wu nga siriwa,
 loko va hetile ku tota mašele
 va tota vafana na vankwanyana,
 ndakw va va enghenisa e ndlwini
 š¹inwe na mašele la'nga totiwa, va
 thama ku sukela na mpundji² ku

ya fikelala nkarhi wa loko tihomu
 ti vuya e ku dyeni na madyambu,
 hi kona va humesiwaka e ndlwini
 kambe va layiwile lesfaku loko va
 ni ndlwini va nga thuki va vuvulga
 va nga thuki va etelana.

Loko va humile e ndlwini, va
 fanele ku tshimela laha ku nga na
 mati, va ya tamba mmiri, va teka
 tinguvu ta vona va thelela e
 hosini, va fika va ti ambalela
 kona.

Loko va sukile e nambyeni va
 tshuma, loko va huma ku klambeni,
 va nga thuki va langutisa e
 ndfaku.

Loko si berile, va ambele
 tinguvu ta vona, va ta nyikiwa
 shakudya, va dya, se va hangalaka
 va ya makaya. Maüle lawa ya
 tingoho a vumbiwile, tinganyana
 loko to thika ti yile kona ku ya
 ya dya, ti ta hlengorisiwa kona
 hi

hi tinyanyana leti vurivaka tikhoza-
na, tona ti randja ku dya nyama
ya tinyanyana kumbe ya
fikukwana.

Sihari fesi dyaka mavale ya
masimu spona so rhiyiwa. Ku na
misaka yo tala, leyi vandaka ku
dya timbewa leta tindoho. Ku na
timpfuw, leta hanyaka e milambyeni,
na tindlopfu ne timhuti - tona ti
randja ngopfu tindluwa na
tinyawa. Kutani tona ti rhiyiwa
hi misaka yo tala: -

1. Hi mitshiko.
2. Hi marindi.
3. Hi mintlhamu.
4. Hi Srimbani - spu Silungu.
5. Hi Spitendele, spona si phasa ngopfu
tinyanyana.
6. Hi vanhu, la'va nga na mavurho
na miseve leyi nga totiwa
vutsulu.
7. Hi ku tota murhi e ka mavale
la

ladziwaka hi mbhundzula²

8. Hi ku sivela tivungu^u le^uri onhaka matluka ya ma^vele ya ¹si^ufaki loko a hisiwile ngopfu hi dyambu.

Timhaka to rhiya² hi mitshiko ku endliwa ntsandza² lowu kulu, wu hayekiwa e henhla e ka² lantse mhandz² yiniwana. Ntsandza² wa^u kona wu khomile¹ ⁵spintanana le^uso loko si^o silo so hundza² si wu khomanyana, wu wela henhla ka² sona wu si^v pfonyolotela e hansi, si fa, kumbe si^u kamiwa. Si^u fana na si^vimbani le^usi endliweke hi nibye.

Vanhu va tshela marindzi², a enta¹ spinene kambe e ku heteleleni ka wona va ya khumisa, kutani ku vekwa tikhonga le^uta tontz^u. Loko sihari so wela lomo, nalopfu, ngola, yingwe, mba^vala, mhu^uti hamb^o o va munhu, — a si^u ha koti ku huma, kumbe si^u huma sa ha si^v sona kambe.
miphthamu

Miphthamu na yona ku vekiwa
 rigoda, ni kongomana na laha
 shari si faneleke ku enghena hi
 kona a nsimvini. Si ta ta si
 vutile ^{1,5} sinene, si enghenisa nhloko.
 Rigoda loko si fika e milengeni ya
 le mahlweni a ra ha sululuki
 ni ya huma hi le ntsileni, kambe
 ni fika ni kama shari, si nga
 kumiwa si file kambe si ni kari
 si hefemuteka. A si koti ku suka
 kambe, loko si konda si phasiwa.

Sirimbani si endliwa hi sibye leri
 nga gimetiva e rinhini, va nga
 bohelela nyama e makumu ka rinki
 leri nga hingakanyiva, hi le nfeni
 ka sona. Shari loko si ku si dya
 nyama, so phasiwa, si photlosiwa.

Vanwana va tiva no rhiya hi
 sibamu; maciku lawa, ku anfile
 tikatsi ta silungu. Na vanhu
 ta va phasa.

Sitendjele si endliwa hi
 vugoda

K24/7

vugoda lebyi ^{1^w} spiriweke, byi nga va
 bya tihomw kumbe bya tihantsi. Byi
 boheleriwa e ka ² sitendele - rinhi
 leri nga khotsiwa, ku boheleriwa
 tingoti ti hingakanya - hingakanya
 rinhi neri nga khotsiwa. Ku tsheriwa
 vusi kumbe vudyangwana. Loko
 tanyanyana ti fika ti enghenela
 vudyangwana, tiwana ti ta
~~ndzovetela~~ ^{ndzovetela} tshloko ta tona e ndeni
 ka vugoda - ti phasiwile, a ta
 ha suki.

Vainwana va tshela migodi, va
 tumbelela e tindeleni liti va nga,
 ti siya to enghena e nsinwini. Va
 thama kona va kongile mavhurha
 ya vona. Loko shani si ta, va
 si tšopa hi miseve le yi totiweke
 vutaulu. Shani lisi tlhaviweke
 hi nseve wa vutaulu, si famba
 nkarhinyana, e ndhaku si humesa
 xiximi na nhlakakha, si wela
 hansi, si fa.

53. Loko khamba ri khoniwile ri
yiva mauele e nsinwini ra rihiziwa.
Nkarhi wunwana no biwa ^{shu} fueno
ri ^{shu} fikiwa ri famba.

52. Mirhi yo ^{shu} tungulela rivungu na
mbundula yo kumeka e hosini.
Vanhu va famba hi masimw,
va ^{shu} fivula vele hi rinwe levi
nga ta va ri dyiwile hi mbundula
kumbe rivungu, nanga yi endla
mirhi, yi ya tota. Murhi wa kona
a ndi si kuma ^{shu} vito ra wona

54. Mauele ya ^{shu} tungusiwa timbewini,
a ^{nga} si byariwa. Kambe makhaha
na masalani na sikombe, loko fi
ta ka fi nga humesi nkhorhe, timbewu
ta kona ti petiwa a:—

1. Nkumeni wa murhi wa nkonde,
lowo vusiwaka nhlophlo

2. Masiku lawa ya silungu va peta a
kalakeni, kumbe

3 a ka murhi wa gulugulu

55 Ku thovela.

Nkarhi

Nkarhi wa ku thovela, wa sungula
 loko qwitsi ri bile. Vanhu va rhangwa
 hi ku rholela tinyawa, ti hlengeletiwa
 a sivuyeni, e ndhaku ti huriwa. E
 ndaku va thovela iwahuvana na
 masalani na sikombe, ku langeta
 makhaha, sivelhani, marimba na
 sivelenhlampfu na mphoho. Maule ya
 sifaki hi wona a salelaka a ndhaku
 hikuva a nga karfatiwi hi tinyanyana.
 Makwembe a rhwariwa kanwe na
 maule, na wona makhala vatala:
 Sitshumbi na nininga spona a si
 na nkarhi e ku thoveriweni ka
 spona so langutisiwa ntsena loko
 si hatlile ku vupofa, si bhohiwa hi
 tinyandya si gimetiwa e nsiwini,
 laha ku nga hingakanyiwa timhande
 timanga na tindluwu si tseriwa
 na tona loko matluka ya sungula
 ku tshuka. Mihlata, matjamba loko
 a sungula ku handuka ya tseriwa.
 Matambala wona a tseriwa hi nkarhi
 lowu

lowa va hlengeletaka tnyawa. Mitsumbula
 na mithada a ⁵fi na nkasi wo
⁹phoverisiwa, ntsena loko munhu a
 yi navela, nka⁴fiwainwana ne
 wainwana, a nga ti tselela yona a
 ti ¹sekela, a ti dyela. Tnyawa ta
 nkululu ti dyiwa nka⁴fi wa hlo⁶o,
 loko ti omile, ti hlengelesiwa ¹siwe ne
 tnyawa.

Sana timbewu ti ⁹phoverisiwa ku
 yini? Na ⁹sona ti thovela hi va mani?

Loko ku ⁹phoveriwa mavela, iwahuva,
 matkhaha, masalani, ¹siwedhani, ¹sikombe,
 marimba, mphoho, ¹sivelenklampfu,
 tnyawa, ¹sitshumbi, nininga, ¹vavanuna
 na ¹vavasati va hlangana siwe va
¹fi thovela. ¹Le¹fi ti nga timbewu le¹ti nga
 na tindfoho, mavela vo komonyolela hi
 mihodo, a nga vandliwi le¹siinwana
 mbewu vo ¹thova kamene. Kambe nininga
 na ¹sitshumbi ¹sp bohiwa hi ¹silula, ¹fi
 qimeteriwa ¹fi khegele vuhiri.

Simanga na tindluwa ne matambala
 na

vuyisiwa a makaya. Mavela a nga
vandliwi makamba, kambe o vekiswa a
dlhadlheni, ku endliwa sitlati e ndeni
ka rona, ku hamba ku ^{si}sivesiwa
ndilo e hansi ka rona, ku ^{si}sivesiwa
^{1w}sihehli. Makhaka, iwahuva, na masalani
na misaka^{1w} hituayo ya tindoho, ^{2w}si
huxiwa, ^{1w}si ~~pepetwa~~ hi tinhlelo, mungu
wa tekiwile hi noya, ^{1w}si hlunguriswa, ^{1w}si
tsheriwa a madulwini, ^{1w}si thama tona.

Kambe loko ^{1w}si huxiwa ku tikhisiwa
tinhonga, va ba hi tona, kutani tindoho
ti huma:

61. Ku na tindhawu leti nga lulamselwa
ku huxiwa e ka tona. Vanwana va
hulela e matambeni.

62863
64. Loko va hatile ku hula, vanhu
va tiko, ngopfu ^{1w}va^{1w}vasati, hi vona
va rhwalalaka hi ^{1w}si^{1w}randu va yisa
e makaya.

64. Sakudya ^{1w}si tsheriwa:—

1. e madulwini
2. e miphundleni

3. e masakeni .

65. Simbewu ta tindhawu, tingawa na
sitshumbi, ti tsheriwa a vuhlayiselweni bya
tona na nkuma.

66. Minkundla loko yi pferiwa, ku tsemiwa
sitandana so koma ku ringana wona
milomo ya kona. Sitandana si vekiwa
si hinganya milomo. Ngaku ku tekiwa
vulongo, va pfala hi byona sitandana
lesi nga hingakanyiwa, ku ku ntshala. E ku
heteleleni va seletela hi misava, va veka
ribye kumbe, va bela mbingu ku ri va
ta tiva tindhawu ta kona.

Madulu wona ho endliwa silwangwana,
va si fulela hi byanyi va si
tlandeka e henkha ka dula. Mpfula
yi nga ka yi nga pfutisi mavela loko
si fuleriwile tshene

67. Mavela lava tsherweke e nkundleni
a tala ku tshama a ri kari a kamberwa,
ngopfu loko mpfula ya ha ku na. Na
spona nkundla wa kona loko iw
tsheriwile e rivaleni. Kambe loko

wu

414

K2417

39

terivile e sivaleni sa tihomu a wu
tali ku fukusiwa. Hi loko kumbe sana
mauele la'wa nga t'heriwa e madulwini
ya herile, kumbe ku ni na vanhu
la'va la'vaka ku sa'va mauele, hikona
ku nga fukusiwaka nkundla.

68. — Loko tiko ni lele, ku ni ha'va ndlala,
mauele ya le nkundla nga heta
malembe mambiri kumbe masha'u a
nga si humesiwa

END OF 4 AGRIC

7. Ku phasa tihlampfi.

1. Vanwana vanhu haleno va dya
tihlampfi kambe vanwana va ti
nyenga. Lesi tihlampfi tiwana ti
fanaka na tingoka, va ala ku ti
dya. A ku na rawu lowu kimbisaka
munhu ku ya ku ndzoveleni. Kambe
khale tihosi a ti ba hungwe lesa^uku
sikw ro kari, i ra ku ya ndzovela
tihlampfi ta le ka mkhulu.

2. Misaka ya tihlampfi hi mavito
ya tona, lawa ndi² ya kumete e ka

Ma-

414 Mandendera, hi lawa:—

Hunga, nhlampfintsila, sikhayedzi,
ndfungulu na vanyankwa^{ve}. Leji
nga rikikona e tikweni leri ra
milambw ya haleno hi leji
vuvuwaka "Kava-va-nga-heti"
Yinhlampfi teto mavito ya tona
a nga haviwa, ti dyiwa hi vanhu
na spona va ti takela ngopfu.
Ti phasiwa hi tindlela leti:—

1. Vanwana va khuvuta murhi wa dzhudza
va wu hoša e sidzi^{ve}veni, loko tinhlampfi
ti twa ku nuhwa ka wona ta fa, ti
papamela e henkla, kutani ti sholeriwa.
2. Vanwana va tēla tišikwa, va ti vekela
e sindzi^{ve}veni, kumbe šitoto kumbe nyama
ya šihari. Va ta hoša sindzi^{ve}vo e
šidzi^{ve}veni, va ni kari va vula^{ve}ulela va ku;
Dyela ngomungomu u nga tekere
ukhatlu - khatlu tekela ku mita-mita
3. Vanwana va luka ta^{ve}ala, va ni
hoša e šidzi^{ve}veni va hlamba va ni
navatetile, va ta fila e makumu ka
Sidzi—

šidziwa, wa ni kokela handle. Wa ta
wa wa kukutile tihlampofo to tala.

4. Afana na vanhwana wa ya yimelela
lomu mikoveni kusuhi na nambu
lowo kulu loko wu tele mati, mfula
loko yi nile. Kona tihlampofo vo ti'
khoma hi mandla kumbe wa ba hi
tinhonga.

3. Loko wa nana^z ku hlayisa
tihlampofo kuri ti' nga bhola, wa ti'
panda hi le šikari wa humesa
mavulukutsw ya tona, kutani wa
ti' tota manyu wa hayeka e henhla
e ndeni^z ka yindlu wa thivelela matlaka
ya utoma. Loko ti' omile, ti' teka
vharhi wo leha ti' nga si bhola.

4. Loko wa tiva^{1w} lešakw^z munq^zku^z wa
ya ku phaseni ka tihlampofo, vovanuma
wa nga šhuki wa kundana re vavasati.

END OF 7

9. Mintiro^{ly} ya vanhu.

Hi khumba, vanhu wa endla; - ntlhavi, risunguni,
nsimbi^{khavisa} ya songati, tllani, šikotwa, šindja, šikoma^{si}, šikoma^z,
ritlweya

nikwaga, tšhanga, mukhoana, bhoanga, vukhorlo
tšhotšhwani, šo susa nyuku#, šithadyana.

Umba: khuwana, nhlambeto, šinkambana,
sambelo, djomela, šihisw.

Nsinya: šikhegelo, ndyelo, nhonga, mfuku,
muvunula, ~~thungu~~, ngoma, ntšomani,
thusi, musi, šitšamo, nkassa, rifeto, nkombe,
šitšhayu, nanga, šileyi, koma khoro, nkholi,
makala, linhande, tihunyi,

Marhanga: phapha, muvunula, nghotš, ndiko,
šitsembe, rhungutani.

Ngoti kumbe bye^{swu} : pinda^{zi}, tingoti to ^{swu} ~~širiva~~,
ngwala, vitoaningu, šibhetsa, hari,
šimbhetswana.

Mahanti: murji, mukhumbi, šitsengele, vushafu

šyanyi: ^{swi} šibhetsa, šihuku, nhlutu, širhundu^{zi},
sangu, kenya, šithathana, šitenda, dfulu,
hari

Mattikejete: sangu, širhundu^{zi}, muvunula,
bhetsa

bhetsa,

* ozo^oo, nkumba, maphasani, tiburuka,
tindjovo, simoko, fosi, hawa kumbe sitlhangu,
tⁱⁿdz^{zwa}, rivanti, dzhadzha, mubyd wa dzovo.

* Ribye: silotelo, nyund^u, thari, si^hidelo,
šihloka, phuaqula, sangw

* ^{Sw} mintirho: ntlhau, risungunu, sinda, šikomo
vukhotlo, šithadyana, khuwana, nhlam-
betso, šinkambana, sambelo, d^gomela,
šikhegelo, ndyelo, rhonga, mfuku, murumula,
thunga, ngoma, it^somani, thuri, musu,
šithamu, nkaša, rifeto, nkombe, šitshayw,
phapha, murumula, nghota, nd^zeko,
šitsemba, nhunguvani, pinda, ringoti ro
riwa, ngwala, nitsaningo, nanga,
šibhetsa, hari, šitsengele, šibhetsa, šihuku,
n^h nhlutu, širhund^u, sangw, Kenya,
šithathana, šitenda, dpulu, sangw,
nkumba, maphasani, tiburuka, tindjovo,
simoko, fosi, t^zdz^{zwa}, rivanti, silotelo, nyund^u,
šidafelo.

^hŠindafelo, ^hšihloka, nidzhadzha.

~~XX~~ ^{sw}Šitlhangu : ^hšihloka, ^znyundfu, ^všitšhayu, ^hnhonga, ^hmukhumbi, ^hmurki, ^hvarafetu, ^hšihukw, ^hkenya, ^hšimako, ^hphungula, ^hndzhang, ^hšidjedje, ^hšisamu, ^hkulu.

~~XX~~ Nthavvu : ~~XX~~ ^{yi}yi fana na ^{lotiwa}rinhi leri nga ^{lotiwa}lotiwa hi ^{sw}mukwana ^{sw}ni tontfa. ~~XX~~ ^Rxi endliwa hi ^hvavanuna kumbe ^hvakhegulew. ~~XX~~ ^hxihi na wiki a nga endla ^hnthavvu kumbe ^hrisungunu. ~~XX~~ ^hni ^hlotiwa ^hku ^hlotiwa ^hnsimbi yo fana na ^hšipikiri e ^hhuhla ka ^hribye, ^hva ^hyi ^hšhukutshela ^hkona ^hku ^hkondfa ^hyi ^htontfa. ~~XX~~ ^hNtiro ^hwa ^hrisungunu i ^hku ^hthava ^hmasangu, ^hku ^hbhosa ^hmathumba, ^hku ^hrhunga ^hmadzadzfa. ^hTinguvu ^hta ^hmadzovo ^hti ^hrhungiva ^hhi ^hrisungunu, ^hphapha ^hloko ^hxi ^hbhosekile, ^hku ^htekiwa ^hrisungunu, ^hva ^hrhunga ^hhi ^hrona. ~~XX~~ ~~XX~~ ~~XX~~ ~~XX~~ ^hrisungunu na ^hka ^htirhisiwa ^hna ^hni ^hnamundha. ~~XX~~ ~~XX~~ ~~XX~~ ~~XX~~.

~~XX~~ ^hSindfa : ~~XX~~ ~~XX~~ ^hfana na ^hringoti ^hloko ^hmunhu ^ha ^hni ^hpefile ^ha ^hendla ^hnthamu ^hwo

K24 / 7 sw

rhiya miffundla, timhuti na ¹finwana
 14. Ri endliwa hi ¹vavanuna. ~~15~~ ¹Vafuri
¹va tinsimbi hi ¹vona. ntsena ¹va si tihaka.
 16. Nhumbw ya hisiwa, yi khandliwa
 hi ribye yi ololoka ku fikela e ka
 mpimo loiwu lasekakra, Mutani a ndakw
 yi khotfwa. 18. ⁵Sindza na ²sikhaviso, ri
 khavisa na nhamo, voko, nenge. Ri tala
 ngopfu ku ambariwa hi ¹vavasati,
 hikuwa huwa ya masindza loko ya ku
 "ngetse - ngetse," ya ¹va ²kisa. Linangati
 endla hi rona mhamba e ka munhu,
 yo siwela valoyi. ¹Va nga ri vekw e ka
 nkhaww yinwana ⁿⁱ yinwana e
 mmixini wa munhu, laka ri nga
 kotaka ku ⁵thamisa. 19. ~~ku hawa~~. 20. ka
 ha ambariwa na ^{sw} ^{sw} ~~ke fi~~. 21. ~~ku hawa~~.
 14. ¹Si komu : ¹Si fana na thari. 15. ¹Si endliwa
 hi ¹vavanuna : 16. ¹Si endliwa ntsena hi
¹vatsihla ¹va sona. 17. Nsimbi yi hisiwa
³ngilweni, yi khandliwa yi anamisiwa
 ngopfu thelo ro rima ha rona. Ku endliwa
 sona ro thoma a ¹mfinyini. 22. Lako si
 lu-

Lumeriwile si tihisiwa e kw ~~rimeni~~,
 e kw hlakuleni. Na fona thale fitomw a
 va lovala vasati hi fona. Utharu wa
 makume ya fona meunhu a a kuma
 nsati. ~~XX~~ Milawu yo sinela la'va taka ku
 ta fona vafusi a yi ri kona. Loko fitomo
 lefi, furiwaka fi ta tiya, a ku dlayiwa
 vanhu la'va nga na matimba finene.
 Mafurha ya fona a ya hisiwa finwe
 nsimbi ya kona kutani fi furiwa.
 Vanhu, ngopfa vavasati, a va nga
 pfumelivi ku ta a nkhawini ya kona.
~~XX~~ A feo ha endliwi. ~~XX~~ Ku ~~hava~~.
~~XX~~ Uukhotlo. ~~XX~~ Ri fana na sinda. Mitiyo
 ya fona yi fana na ya sinda.
~~XX~~ Tshotshwani, ~~XX~~ fimbinyana lefi feniwaka
 e ka nsimbi leyo leha. ~~XX~~ Eli endliwa hi
 vavanuna. ~~XX~~ Vadzingi va vusenga
 na vafusi va tinsimbi hi fona vaendli
 va fona, vatshila. ~~XX~~ Nsimbi ya feniwa
 kutani yi khotshwa e kenkla ka risungum
~~XX~~ Tshotshwani yi befiwa e ka risenga
 lefaku yi ri tikisa. ~~XX~~ Ku ~~hava~~.

¶¶. Ra ha endliwa hi ^{sw}vadzongi ^{sw}va ^{sw}vasenga
na ^{sw}fe^{si}. ¶¶. ~~Ku tava.~~

¶¶. ^{si}si^{llhadyana} : ¶¶. Si fana na tlhari. ¶¶ Si
endliwa hi ^{sw}vavanuna ntsena. ¶¶ Si endliwa
hi ^{sw}vatshila. ¶¶. Langutani ku endliwa ka
Sikomv. ¶¶. Tlhari ni ^{sw}pfuna: 1 ku lua a
nyimpini, 2. ku dlaya ^{sw}fikari e ku kloteni,
3 ku ^{sw}lungula ^{sw}vambu lava ^{sw}vabyaka hi mphlana.

¶¶. Langutisani ^{sw}ku ku jurawa ka ^{sw}fikomv.

¶¶. Matlhari a ha tikhisiwa, ~~not~~ ngoffu
hi maphorisa la basopaka mabantinti e
matirongweni. Tauw a wa ha pfumeleli
^{sw}vainwana ^{sw}fe^{si}.

¶¶. Kxuwana: ¶¶. Ri fana na ^{thini} ^{sw}gani ya silungu
keji, tshelaka petrol, i siven^{sw}putana.

¶¶. Ri endliwa hi ^{sw}vavasati ntsena. ¶¶
Ku na ^{sw}vatshila ^{sw}va wona. ¶¶ ^{sw}vambu ^{sw}va
tsela vumba, ^{sw}va ri khandla ^{sw}va ^{sw}pfuwa
hi mati, e ndhakw ^{sw}va vumba mbita. Si
nga saseka loko nkari wuwana muhlayi
a ya kona ka ^{sw}vavumbi, a ya ^{sw}wona
maendlele^e ya kona. ¶¶. Kxuwana ri
tikhisiwa hi ^{sw}vavasati ku ka mati
hi

hi rona, ku tshela byalwa, ku tshela
 timbewu to fana na mphoho, matambala
 timanga na rininga. ~~XX~~ ^vvavasati a ^vva
 pfumeleri wanana a ta laha ^vva
 vumbaka kona; a ^vva pfumeleri lava
 nga ferwa, (^vvavasati), hi vana, ^vva ri
 a nga ka a nga tiyi. ~~XX~~ A ha endliwa,
 na ku tshisiwa na namuntlha. ~~XX~~ ^vva
~~na lava nefe va vatiseko a va tso~~
~~va sivutiso se so. va tanga va ri va~~
 dyondile ntsho lowu e ka valembe.

~~XX~~ Nhlambeto: ~~XX~~ yi fana na ro khuwana,
 kambe yi na nomo wo ahlama. ~~XX~~ yi endla
 hi ^vvavasati ~~va vumbi~~. ~~XX~~ ^vvataile ntsena, ^vva vumbaka
 tinhlambeto. ~~XX~~ yi tshisiwa ku ^vpekuni ta
 fakudya, na ku ngehenisa kona, iwana
 la'nga telekiwa ntsho wa yena wu nga
 si fika, li wona nkafsa wa yena. ~~XX~~ ^vlawu
 wa ku vumbiwa ka yona wu fana na wa
 khuwana. ~~XX~~ ^vya ha tshisiwa na ^vfepi.
~~XX~~ ^vku hawo.

~~XX~~ ^vSinkambana kumbe ^vSirhitfana. ~~XX~~ ^vhi fana
 na ^vsiborotana sa ^vsilungu, na ^vmadanyamela
^vya

ya nomo wa šona. ~~X~~ Languta ka "khuwana".
~~X~~ Languta "khuwana". ~~X~~ Vanhu va dyela-
 kona šišeto; va nvela ka šona byalwa,
 vukanyi na masi, na mati a nga tšeswa
 e ka šona, munhu a nwa kumbe a
 hlamba. ~~X~~ ^{Si v.} vumbiwa taniphi "khuwana".
~~X~~ ~~ku hata~~. ~~X~~ Ša ha tihisiwa na
 fefi. ~~X~~ ~~ku hata~~.

~~X~~ Sambelo: ~~X~~ Ri denyemile ku fana na šinkambana
~~X~~ Languta ~~khuwana~~ ~~X~~ Languta khuwana. ~~X~~ Languta
 šinkambana. ~~X~~ Ro hlambela e ka rona, ro ~~hlambela~~
 hlantawela, kona vana, ro tšela kona mati ya murhi
 wo šuva kumbe ku phahla. ~~X~~ ~~ku hata~~.

~~X~~ E, ra ha tihisiwa. ~~X~~ ~~ku hata~~

~~X~~ Djomela: ~~X~~ Ri khumisiwile ku fana na
 bikiri ra šilungu. ~~X~~ Languta khuwana.
~~X~~ Languta khuwana. ~~X~~ Ri endliwa ku fana
 na bikiri ra šilungu: ~~X~~ Ri tihisiwa
 ku nwa hi rona byalwa, masi, mati,
 madleke, murhi. ~~X~~ ~~ku hata~~. ~~X~~ Ra ha
 tihisiwa na namundha. ~~X~~ ~~ku hata~~.

~~X~~ Šihisw: ~~X~~ Ši fana na letters "U". ~~X~~ Languta
 khuwana. ~~X~~ Languta khuwana. ~~X~~ Ši endliwa
 ku

fana na ^jafomela, kambe si leh^vsiwile na
 ku anama ku fana na nkambana, kambe
 si khunile. * Va si tihisa ku sila hi
 sona timanga, riringa, mphoho, mad^gorp,
 Sityatyani, mbila, ku kangelela ^uuvende^g loto
 ku tthaviwa ^hhoma. * Ku ~~hava~~. * Sa ha
 tihisiwa na ^{se}fesi. * Ku ~~hava~~.

* Sithegelo kumbe Mgamelu: * I siseketelo lesi
 fanaka na ^vsigolonyana lesi va hahaka ha
 sona, maskaters, kambe si pfumala ^unavilla.

* Si vatliwa hi ^uvavanuna. * Vatsihila ntsema
 va si endlaka. * Ku ^gfemiwa nsinga wu
 phophiwa, wu pimiwa ku ringana. Kutani
 wa endlwa miko^oo - ko^oo hi mukwana
 kumbe sindzanghana. * Sigamelu iso
 vekela nhloto kona, ngopfu-ngopfu e
 ka ^uvavanuna lava nga ^una mbodi, ^una
^uvavasati lava nga na ^upifoko. * ~~Kuhava~~,
 * Sa ha tihisiwa na ^ufesi. * ~~Kuhava~~.

* Ndyelo. * Wu fana na nkambana kumbe
 ngopfu bhorota. * Wu ^uvatlwa hi ^uvavanuna.
 * I ntirho wa ^uvavanuna. * Vatsihila ntsema
 a va ^uvatra wona. * Ku ^ufemiwa ntand^g
 wu

Kovotliwa hi mbathu, va hbelela hi ku sendelela hi mukwana. ~~Hi~~ Hi kona laha ku phameriwat^u kona vuta, hi yona phorota ya hisa. ~~Ku hata.~~ ~~ya~~ ha vatiwa na peji. ~~Ku hata.~~

~~Hi~~ Nthonga: I sinhi no leha ro ^{3 e} tindhonga. ~~Hi~~ I endliwa hi ^{va} vana. I vatsihla lava kotaka ku endla tindhonga to saseka. ² Ndi Kombea ku tinsa vahlayi bafaku ³ ndi ta hlamusela nos 17, 18, 19, 20 & 31. Nos 14, 15 & 16 fi fana hikwato ni fa numbers ta sikhogelo na ndyelo.

Nthonga ~~hi~~ yindliwa yi fanisiwa na mblinji wa sikomw, kambe yona yi endliwa hi nyama ya le ² njeni - ² ndeni, ya nsinya. Silutei i nsinya wa mivala ya ntima na yo bhasa. Vavathi va tindhonga va wa fema va vata tindhonga ta misaka, va endla na fifaniso fa vantu na fa mathehla la nga ni mibodi. Nthonga ya silutei a hi yo lwa ha yona na vantu kambe ⁿⁱ tnyoka, i yo bamba ha yona. I na ntiko wo saseka e tokweni ra munhu (Mayamu).

~~13~~ Mfuku: Yi endliwa hi ku ^tkovotliwa hi ntthavw
 lipo lala yo dziva, yi fanana na kulu na
 sibhamu si nga si bphesiva. ^hKting wa yona
 i ku dzahela e ^{sub sw}ka yona fole. ~~14~~ ~~ku tava~~ ^{Ya} ~~ya~~
 ha endliwa na ^{pefi} ~~15~~ ~~ku tava~~

~~16~~ Muvunula kumbe mungedo. ~~17~~ ^{Wu} ~~ku~~ endliwa ku
 fana na mfuku, kambe nomo wa wona wu
 anamisiwile ku ningana na mbolo ya loyi
 a wu ^{sw}vitaneke. ~~18~~ Wu ^uvekiwa e makumu ka
 mbolo, lefaku mbolo yi nga ^{tsuku} ~~ku~~ ^{sw}ku yi khoma
 e hansi ~~loko~~ yi aya misava. Na fona ~~19~~ ^{wa}
 sivela kuni misisiti leyi nga salela a ufeni
 yi nga ^{sw} ~~ku~~ ^{sw}ku yi humela e mindhumbini ya
 muambari wa wona. Wu sivela kambe lefaku
 masu^u ~~u~~ a nga ^u ~~u~~ laka muambari ~~wa~~
 wa wona a nga ^v ~~u~~ kiwa kona hi mukwana
 loko a yimba. ~~20~~ a wu pfameleziwi ku
 ambariwa hi madjaha. ~~21~~ ^{wa} ~~ku~~ ha tihisiwa
 na ^{sw sw} ~~pefi~~ ~~ku tava~~

~~22~~ Thunga ~~23~~ ^h ~~ku~~ endliwa ku fana na ^h ~~ku~~ fini na silung
 no tshela masi. Ri kovotliwa ku fana na
 tshuri. Hi nga ku i tshuri no kanda mavele
 kambe thunga i no tshela sengela e ka rona
 tilomu

tihomu. ~~X~~ a ni pfumeleriwi ku khomiwa
hi vavāsati, kikuwa tihomu ti nga ta ^{su}
pfumala masi. ~~X~~ Ra tihisiwa na pepi.
~~X~~ ~~ku hūwa~~.

~~X~~ ngoma - ~~X~~ i thunga kambe yi endlwa yi
anamisiwile nomo wa yona ku fana na
khuri. Yi bohiwa kambe ku bfelesiwa
dzovo na mhuti kambe na mbavala. ~~X~~
Yi bfošwa mhaku hala ndakw ka
yona. Ngoma yi tēfisiwa ngopfu loko ku
khombiwa. Yi biwa e nambyeni kambe e
ndlwini laha khomba yi nga kona. Yi
fana na ntšomani, kambe rona ni ntšana
rona kambe ri tihisiwa loko ku tšifiwa
^{su}fikwemkw. ~~X~~ Ngoma ya himbisiwa ku
hukiwa hi yona loko ku nga ni ^{su}na
khomba. ~~X~~ Ya ha bfiwa na pepi.
~~X~~ ~~ku hūwa~~. Ntšana munhu a nga vula
a ku: "Ndi³ ta ku abela ngoma" Hi
^{su}lelakw: Ndi³ ta ku vitanela vanhu va
ta vona loko u harfita munhu yaloye
u nga ta va u valavula na yena
šihundla ša wena, ngopfu vavāsati.

~~X~~

X². Thuri XX Languta fa thunga ku endliwa.
ka rona. X² Utiso wa rona i ku tlhokola
mavele, ku pfumbula mavele, ku kand³
timanga na ku hula i² w² bakuta masalani
makhaha - hikwaf² lefi nga na ting³oho.

X². Siyila sa thuri hi lefa kusi munhu
a nga hami e hantla ka rona loko riri
a mutini, fi tanga miland³. Khwanyana
loko a ta hatla ku khomba o fanele ku
thama e n³ni ka rona hi sisuti. X²
Ka ha tirhisiwa ngopfu pinene X² Mhisi
yi rhuele thuri: fi vula lefaku: Ku
na ndlala.

"Siend³ na mus² thuri ni nkamba u ta fi
kuma e mahlweni": fi vula lefaku wannan
hamki a famba a nga ni na usati ni ndyanga
o ta wa kuma e ndawini yaley² a nga ta wa
a yile ka yona, loko a fi lava.

"O ta lumetlwa hi thuri, mihlaku yi ri kona."
fi vula munhu la laiwaka X² Kudya Rasi a
n² haku o ta tlhela a fi lava.

X² Musi: X² vona uhonga. X² Ku keniwa Sanatsi,
ntoma, mon³fo kumbe nkayi n²u vatliwa

Ku fana djoko ro pana tihomu. Ku siyiwa^{sw}
 uhloko hi makumu ya tthelo rinwana lefaku
 wa ta tikello lobe va khandza.

X⁸ Vanhu va khandza hi wona a thurini, loko
 va khandza mavela kumbe makhaha, masalani,
 iwahava na tinwana timbewu le ti nga
 tindzho. Loko va ghandza yindlu kumbe
 ku hula le fi nga na tindzho, vanhu va
 endla feso hi le ndzku ka wona.

X⁹ Milawu yo himbisa vanhu ku tirha rinwana
 yi kona. Munhu a nga thuka a khandza
 e hansi, ngopfu ku nga ri e ndzini ka
 thuri, a nga ta khoma hi sivele, a
 vabya.

X¹⁰ Ua ha tirhisiwa na fesi, ngopfu na
 fona.

X¹¹ Sivuriso sa musu fi tele, ngi beka
 si nga ri pingani hikuvu rinwana
 fi kumekile e ka thuri.

"Siendza na musu, thuri ni nkambana o ta
 fi kuma mahlweni: Languta "thuri".

X¹² Nkombe: X¹⁵ wa endliwa ku fana na
 lepula va silungu, kumbe ntandza wa

414

K24 / 7

56

Kovotliwa khelo rinwe, ku sala kumwana
ku ni nhonga.

18. Ntinko wa nkombe i ku peka vufa hi
wona, loko wa ^{shidzo} vudga timanga va
tirhisa wona, na ku hakasa tihove. E
ku phameni ni le ku ^{sw} feteni ka byalwa
kumbe loko ku katingiwa tinghwaughwa
ta nyama ya tinguluvi na tihomu.

19. U nga teka nkombe u ba mauele ya
wanhwana loko a ni makulukumba
bakw a ta tlhela.

Loko wanuna a biwile hi nkombe
o fanele ku teka a wu luma, a nga
ta endla ngoiwa, a nga ^{sw} veleki.

20. Nkombe wa ha tirhisiwa finene na
fepi.

21. Sivarisso: Loko u ba mbyana hi nkombe, yi
ta pfamba sikosi: Loko a tshinya munhu
hi mahlundzi a nga ka a nga yingisi

1. Kai tiule ha yini ku vatha rinhi, nqi phama
vufa: 2. I nkombe.

2. Nkombe wa ku dengudengu? 3. Khula murhu
tingawa tanga. 4. ^{sw} vula la nga twisisiki vauwand.

~~X~~ Rifeto: ~~X~~ I rinhi leri vakiwaka ku fana^v na sinhongana so ba mantomani. Si kivisiwa tlhelo rinwe laha ku nga ta bposiwa timkhovo to vekela tinhi leti nga feta mbita.

~~X~~ Ki tikhisiwa ku endla mati laya^{sw} tsheriwake mapa loko a vila befaku a nga tigeli a neleni^z, kambe a endla marhorhobyati. A ku sekkeni ka vufa^{sw}, a ku sekiveni ka mirhi, va dlhudlha, rifeto va tikhisiwa.

~~X~~ Rifeto a ri bi wanuna, a nga ta hundfuka ngoiwa. O fanele ku ri luma.

~~X~~ Ka ha tikhisiwa na sepi.

~~X~~ Rifeto ri fanisiwa na homu: Homu ya mina yi weile a fukiveni ndi sala ndi yi khomile hi ntšila. Ku vuriwa rifeto kumbe nkombe loko wu enghenile e ndeni ka mbita ya vufa.

~~X~~ Šitšhayu: ~~X~~ Ši endliwa hi mhande^z leyi nga endliwa ku fana na nkombe, kambe šona a ši kovotliwi, nhloto ya šona yi endliwa yi tikela ku fana.

- fana na nhloko ya šivatlankombe - nyoka.
- XŠ Šitšhayu šī tikhisiwa ngopfu e ku gandletela šmisana, e ndlwini e hansi, kumbe a šivaveni letakw ku ta nononihwa. Hi šona bēšī fanisaka semente e hansi ka tiyindlu ta vā-ntima.
- XQ Vavanuna a vā bpiwi hi šitšhayo, vā nga hunduku mintlunya. sw sw
- XO. Ša ha tikhisiwa šinene na šeti.
- XŠ ~~ha hāva.~~
- XŠ Šileyi: XŠ murhi lowu nga na marhavi yo hambana ku fana na V wa tšemiwa, kutani ku vēkiwa timphovo, e ka tona ku hošwa tinhi, šivwana ti hingakanya. Ši yona golonyi ya vantima. vā rhwala mañele e masiwini, vā rhwala tihunyi, na mutabyi loko a yisiwa nangeni, u nghenisiwa e ngeni ka šileyi, ka tinguluvu loko ti ya ku šavisiweni.
- XŠ Ša ha tikhisiwa na šeti.
- XŠ ~~ha hāva.~~
- sw E ka bu buku ya vumbirfi hi ka hetisa bēšī nga sola. D.Kramela. E.N.D.S. 414